

Jan Dutkowski

Jiráskowska koncepcja prozy historycznej

Studia Rossica Posnaniensia 19, 165-175

1988

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JIRÁSKOWSKA KONCEPCJA PROZY HISTORYCZNEJ

JIRÁSEK'S CONCEPTION OF HISTORICAL PROSE

JAN DUTKOWSKI

Uniwersytet Śląski, Katedra Filologii Słowiańskiej, ul. T. Bando 12, 41-205 Sosnowiec,
Polska — Poland

ABSTRACT. The centre of author's attention has been Jirásek's conception of native history interpreted in the novelized form. Since the most important was keeping up the ties between the present and the past by means of historical example. Jirásek by means of artistic images attempted to present and explain whole stages of historical development of his nation, mainly those which had been an unquestioned source of its progressive traditions. The author of the article has emphasized the influence of historical prose of A. Jirásek on the formation of Czech historical consciousness.

Snažil jsem se oživit naši minulost, přiblížit k jasnějšímu názoru a porozumění. Nečinil jsem tak jako snilek, který má oči jen do minulosti obráceny a nedbá těžkého zápasu svého národa v době nynější. Právě proto, že jsem z celou duší prožíval ten boj, cítil jsem, že také třeba pohlédnout do naší minulosti, neboť dnešku plně neporozumí, kdo nezná včerejška.

(z przemówienia A. Jiráska wygłoszonego 20 sierpnia 1911r. w Hronovie)

Przytoczony tu fragment wypowiedzi pisarza już niemłodego (ur. 1851), mającego w swym dorobku nie spotykaną dotąd w skali czeskiej liczbę prozaicznych i dramatycznych dzieł historycznych, a przy tym nadal ciągle czynnego twórczo w tej dziedzinie, uznać można za rodzaj wyznania autorskiego, w którego szczerłość wątpić nie należy. A skoro tak oceni się jej charakter, można, jak sądzę, pokusić się już na wstępie o sformułowanie

na tej podstawie kilku spostrzeżeń i wniosków dotyczących roli historii w życiu narodu tak, jak widzi i ocenia ją Jirásek, kształtując zgodnie z tymi poglądami jej artystyczną wizję w swoich licznych utworach. A więc historia, popularyzowana za pomocą wszelkich form przekazu zbeletryzowanego, to dla czeskiego pisarza przede wszystkim ... *magistra vitae*. Brzmi to z pewnością bardzo banalnie, ale traktowane dosłownie podnosiło w oczach Jiráskę rangę literatury historycznej, a zwłaszcza jej aktualnego znaczenia społecznego. Pisał on bowiem wprawdzie o przeszłości, ale zawsze z myślą o sytuacji aktualnej, o skłóconym i podzielonym klasowo, ideologicznie i politycznie społeczeństwie czeskim, kiedy propagowana i kultywowana m. in. przez wcześniejszą literaturę idea „jednolitego narodu” znalazła się w rzeczywistości, podobnie jak i inne poglądy ukształtowane w procesie odrodzenia narodowego, w lamusie mitów narodowych utrzymując się już tylko jako *pium desiderium*.

Jirásek chcący oddziaływać na społeczeństwo czeskie w duchu pojednania poprzez przykład historyczny, choć czynił to w sposób niewątpliwie mniej widoczny i natrętny niż jego poprzednicy (J. K. Tyl, P. Chochołušek), nawiązywał w istocie rzeczy do tych wcześniejszych prób prozy historycznej, która od samego początku, podobnie jak i inne jej rodzaje, a więc opowiadania z życia współczesnego, a zwłaszcza tzw. opowiadania patriotyczne Tyla, nastawiona była niezależnie od etykiety, jaką ją opatrzono, przede wszystkim na oddziaływanie jak najbardziej aktualne, często o charakterze wręcz doraźnym. A zatem było czymś zupełnie naturalnym, żeby nie powiedzieć oczywistym, że proza historyczna w tym czasie „realizowała przede wszystkim zapotrzebowanie na mit narodowy o wyrazistych cechach kompensacyjnych i formowała wzory postaw patriotycznych lub wręcz przypominała o dawnej czeskiej świetności narodowej i państwowej, wpisując się dobrowolnie w dydaktyczno-wychowawczą służbę społeczną”¹. Ten moment wiąże Jiráskę najsilniej z dotychczasową tradycją czeskiej prozy historycznej, on też, jak można sądzić, stał się główną przyczyną rezerwy, jaką zachowywała wobec tego pisarza większość przedstawicieli pokolenia czeskich modernistów, widząc w nim twórcę uosabiającego wspomniane tradycyjne wartości beletrystyki czeskiej, programowo przez nich odrzucane. Podobne zastrzeżenia w stosunku do jego twórczości zgłaszała krytyka lewicowa również w latach późniejszych². Obok krytykowanej zbytniej „ilustracyjności” jego utworów był to zarzut z pewnością najpoważniejszy, ale i on został poddany, zwłaszcza po II wojnie światowej, zasadniczej rewizji.

¹ W. Nawrocki, *Komentarze do rozwoju czeskiej powieści historycznej*. W: *Współczesność i historia. Z problematyki współczesnej literatury czeskiej i słowackiej*, Katowice 1982, s. 233.

² Nie bez wpływu na takie stanowisko tego odłamu krytyki czeskiej pozostawała m. in. pozycja, jaką Jirásek zajmował w życiu publicznym I Republiki, będąc senatorem z ramienia partii narododemokratycznej.

Wartości prozy historycznej Jiráska, uprawianej przez niego na przestrzeni kilkudziesięciu lat, w których dokonywał się doniosły w skutkach proces jej ewolucji, nie sposób oceniać w oderwaniu od czeskiej rzeczywistości literackiej i pozaliterackiej. Dopiero w zestawieniu z poprzedzającymi ją nikłymi i jednostronnymi osiągnięciami tej odmiany gatunkowej w Czechach, jak i w powiązaniu z innymi niż w pierwszej połowie XIX wieku uwarunkowaniami czeskiego życia narodowego w ostatnim dziesięcioleciu tegoż stulecia, kształtująca się w tym czasie Jiráskowska koncepcja dziejów ojczystych ujętych w formę zbeletryzowaną zyskuje wyraźniejsze kontury zarówno w sferze motywacji, jak i w sposobie realizacji. Pozwala to w konsekwencji ocenić we właściwych proporcjach jej miejsce i znaczenie w dziedzinie gatunku, w którym na gruncie czeskim stanowi nie tylko w sensie ilościowym, jak to nieraz nie bez racji określano, sama w sobie osobną epokę.

Czeska proza historyczna reprezentowana w pierwszej połowie XIX wieku głównie przez formy mniejsze, jak opowiadanie, choć mająca również ambicje stworzenia powieści, skrępowana była od samego początku podwójnym „gorsetem”. Przynajmniej ograniczyły ją przeniesione z bardziej rozwiniętych literatur gotowe, a często przestarzałe już konwencje i wzory. Taki *modus procedendi* związany był z chęcią tzw. „dogonienia Europy” w możliwie najkrótszym czasie, co pociągało za sobą konieczność stworzenia w literaturze czeskiej, zapóźnionej w swym rozwoju w wyniku uwarunkowań historycznych, form piśmienniczych „wyższego rzędu”, przede wszystkim prozaicznych. Szczególny nacisk kładziono w tych staraniach na warstwę językowo-stylistyczną utworów. Przykładem tego rodzaju próby może być ewokująca starożytność słowiańską preromantyczna proza historyczna J. Lindy. Autor ten chciał nią nie tylko wyrównać istniejące w sferze czeskiego języka artystycznego niedostatki, spowodowane wcześniejszym długotrwałym marazmem kulturalnym, ale w pewnej mierze zastępować również poezję w okresie widocznego w niej zastoju w drugim dziesięcioleciu XIX wieku. Było to zamierzenie z pewnością ambitne, ale kontynuowane bez umiaru w latach następnych, kiedy poezja zaczęła z wolna odzyskiwać utracony teren, a w latach trzydziestych zabłysnęła wielkim i oryginalnym talentem K. H. Máchy; ten typ i forma literackiego działania na terenie prozy znalazły się w ślepej uliczce. Tym bardziej że przy pewnych walorach, jakie proza ta reprezentowała w zakresie formy artystycznej, była to literatura dla większości potencjalnych czytelników zbyt trudna w odbiorze i mało zrozumiała. Wzgląd na odbiorcę, czytelnika sensu stricto ludowego, wychowanego niemal wyłącznie na tzw. lekturze ludowej, a zwłaszcza chęć kształtowania jego profilu życiowego w duchu patriotyczno-narodowych ideałów odrodzeniowych, stanowiły drugą warstwę wspomnianego wcześniej gorsetu skrępowania czeskiej prozy, nie tylko zresztą historycznej. Chcąc zaspokoić potrzeby przeciętnego czytelnika, należało stworzyć prozę pisaną językiem prostym, a więc pozba-

wionym wszelkich uduwnień leksykalnych i obcego sztafażu, a przy tym taką, która spełniałaby wobec niego określone funkcje dydaktyczno-wychowawcze. „Status odbiorey z uporem odzyskiwanego dla odradzającej się czeskiej wspólnoty narodowej — pisze W. Nawrocki — określił przeto artystyczny standard pierwszych czeskich powieści i opowiadań historycznych; czeski pisarz historyczny, jeśli zamierzał wypełnić obowiązki patriotycznego nauczyciela historii, musiał się liczyć z wymogami anonimowego czytelnika, poszukującego w lekturze krzepiących treści w dostępnej formie awanturniczego lub sentymentalnego romansu, albo przejrzystej, czytelnej opowieści”³. Upraszczano więc język i styl utworów historycznych, ale nadal wyzyskiwano w nich znane i wypróbowane, mogące liczyć na większą popularność wzorce literatury europejskiej w tej dziedzinie, jak romans rycerski czy powieści Waltera Scotta, z wszystkimi właściwymi im atrybutami i nacechowaniami. Postępujący w ten sposób autorzy okresu następnego pozostawali więc ciągle jeszcze w zaklętym kręgu dawnych konwencji, choć, co trzeba im przyznać, starali się go rozszerzyć, a także wzbogacić o tematykę rodzimą. Nie tracili też przy tym najczęściej z pola widzenia aktualizacyjnych celów piśmiennictwa historycznego, co na przykład w przypadku J. K. Tyla prowadziło do próby snucia wyraźnych analogii zachodzących pomiędzy czeską przeszłością historyczną a jej teraźniejszością. Dzięki takiemu podejściu proza historyczna stanowiła, zwłaszcza w sensie celu, jaki jej przyświecał, jakby swoisty wariant prozy współczesnej, różniąc się od tej ostatniej jedynie historycznym przebraniem, które ułatwiała przedstawianie spraw, o których mówienie wprost mogło okazać się rzeczą niepożądaną lub nawet niebezpieczną. Stanowiąc więc rodzaj zaplecza prozy współczesnej, której osiągnięcia zwłaszcza w porównaniu z poezją nie były w tym czasie również imponujące⁴, „powieść historyczna (a właściwie cała produkcja piśmiennicza tego typu — J. D.) w Czechach — jak słusznie stwierdza W. Nawrocki — formowała się na obrzeżu zasadniczych nurtów rozwojowych czeskiej literatury dziewiętnastego wieku i nigdy na tym odcinku czasowym nie uzyskała wysokiego statusu artystycznego, jaki posiadała na przykład w Polsce”⁵.

Również i w drugiej połowie tego stulecia obraz czeskiej prozy historycznej aż do czasów przesunięcia jej z torów romantycznych na realistyczne, w czym główną zasługę mieli A. Jirásek i Z. Winter, nie uległ istotnej zmianie. Jej wykrystalizowany w okresie odrodzenia narodowego model obowiązywał w zasadzie nadal. Różnica polegała jedynie na tym, że w większym niż dotąd

³ W. Nawrocki, *Komentarze*, op. cit., s. 234.

⁴ Jedną z pierwszych udanych prób przełamania panującego w niej impasu były powstające dopiero w połowie XIX w. tzw. „obrazy z życia” B. Němcovej.

⁵ W. Nawrocki, *Komentarze*, op. cit., s. 233; por. też: J. Pecháček, *Současnost historické prózy*, „Impuls” 1968, nr 6, s. 410 - 417; T. Bujnicki, „Trylogia” Henryka Sienkiewicza na tle tradycji polskiej powieści historycznej, Wrocław 1973.

stopniu wyzyskiwała teraz osiągnięcia współczesnej historiografii, za którą szła na ogół krok w krok, powielając w artystycznej formie wypracowaną przez nią wizję czeskiej przeszłości⁶. Jeśli zaś od czasu do czasu, fragmentarycznie, uwidaczniały się w niej pewne ambicje syntetyzujące, to raczej było to wynikiem specyficznych właściwości powieści, aniżeli światopoglądu, który respektowała⁷.

Wyraźniejsze zmiany w literaturze historycznej w Czechach nastąpiły dopiero w latach osiemdziesiątych XIX w., przy czym szczególnie dogodne warunki do ich śledzenia stwarza twórczość A. Jiráska. Wyrastając z korzeni romantycznych zmierza ona w tym czasie w kierunku realizmu krytycznego, adaptując na grunt czeski podstawowe jego cechy. Wyrazem tego było m. in. wyrównywanie w jego utworach proporcji fabularnych w relacji *ficta-facta*, coraz bardziej zdecydowane odchodzenie od schematu walterskotowskiego w zakresie organizacji fabuły i charakterystyki postaci, a w sferze światopoglądowo-ideologicznej demokratyczna koncepcja dziejów narodu czeskiego w duchu poglądów F. Palackiego. Zgodnie też z nimi koncentrował się Jirásek w swojej twórczości na tych epokach czeskiej historii, które wycisnęły na niej piętno najgłębsze: na husytyzmie jako epoce największego napięcia sił ludowych w walce o sprawiedliwość narodową i społeczną w dobie feudalizmu, na okresie pobiałogórskich „mroków”, kiedy naród czeski znalazł się na dnie upadku politycznego i kulturalnego w wyniku działalności kontrreformacyjnej⁸, i wreszcie na wypełnionym budzielskim trudem odrodzeniu narodowym, które w rezultacie współdziałania ludu i wywodzącej się z niego inteligencji przywróciło narodowi czeskiemu jego utraconą podmiotowość. Tego rodzaju akcentowanie przez pisarza historycznej roli warstw ludowych miało w latach osiemdziesiątych w Czechach swoje szersze i, dodajmy, nader aktualne uzasadnienie.

Rozszerzanie się tam w tym czasie metody realistycznej, torującej sobie drogę w ogniu gwałtownych polemik, dokonujące się w praktyce literackiej m. in. poprzez odchodzenie od tradycyjnych obrazków rodzajowych i przewycięzanie dotychczasowej konwencji powieści społeczno-obyczajowej i historycznej, zbudowanej na zasadzie bardzo kunsztownie nieraz, ale zarazem i sztucznie skonstruowanej fabuły, przypadkowej motywacji działania postaci i ich najczęściej schematycznej charakterystyce, było związane z pilną potrzebą przedstawiania prawdziwego, a więc pozbawionego wszelkiej iluzji i idealizacji obrazu współczesnego społeczeństwa czeskiego. Obrazu, który bez zbędnego retuszu, w sposób krytyczny potrafiłby pokazać czeską rzeczywistość

⁶ Por. W. Nawrocki, *Komentarze*, op. cit., s. 235.

⁷ Por. A. Chojnacki, *Parnicki. W labiryncie historii*, Warszawa 1975, s. 26.

⁸ Por. W. Nawrocki, *Komentarze*, op. cit., s. 235 - 236.

⁹ W swoich utworach Jirásek dokonał istotnego przewartościowania niektórych, obiegowych pojęć i sądów o tej epoce.

społeczną ze wszystkimi występującymi w niej antagonizmami i antynomiami. Chodziło nie tylko o postawienie właściwej diagnozy, ale i o poszukiwanie wyjścia z istniejącej sytuacji, a szczególnie sposobu nawiązywania silnie rozluźnionych lub zerwanych więzi społecznych. Mając to na uwadze starano się przede wszystkim wskazać te zdrowe i najbardziej zahartowane w walce o utrzymanie bytu narodowego siły społeczne, które dając współczesnym ewidentny przykład pokonywania zagrażających narodowi czeskiemu niebezpieczeństw w przeszłości, mogłyby stać się zarazem gwarantem jego lepszej przyszłości. Postępowano tak przede wszystkim na obszarze powieści historycznej, która stała się teraz główną wykładnią i środkiem szerzenia ideałów demokratycznych.

Nowe stadium rozwoju społecznego nakładało na nią odmienne, o wiele ważniejsze niż dotychczas zadania i obowiązki. Najistotniejszym było podtrzymanie więzi pomiędzy teraźniejszością a przeszłością za pomocą przykładu historycznego, który pośrednio wskazywał drogę wyjścia z istniejącego w społeczeństwie czeskim kryzysu, jak również wykazanie, że nie istnieją takie siły, które zdołałyby powstrzymać proces rozwoju historycznego. Nosiciela postępu, który miał dla społeczeństwa czeskiego stanowić rękojmię przewyciężenia nagromadzonych w nim sprzeczności, znaleziono w ludzie, który uznano za rzeczywistego twórcę historii narodowej. Na gruncie czeskim nie było to zresztą stwierdzenie całkowicie nowe, jako że podobny pogląd wyraził *explicité* już w roku 1848 K. Sabina w swoim artykule *Demokratická literatura*. Obecnie jednak tego rodzaju pojmowanie historii zobowiązywało do rzetelnego, zgodnego z prawdą historyczną przedstawiania roli sił ludowych w przeszłości, w odniesieniu zaś do teraźniejszości nabierało szczególnie aktualnego sensu politycznego, ponieważ niedwuznacznie prowadziło do konkluzji, że na tych właśnie siłach należy oprzeć się w czasach współczesnych, gdyż jest to po prostu koniecznością.

W ten sposób rozumiał też rolę powieści historycznej A. Jirásek, który w tym czasie przewyciężył ostatecznie pozostałości tradycyjnego pojmowania tematyki historycznej, o czym świadczą dwie jego powieści napisane w drugiej połowie lat osiemdziesiątych — *Psohlavci* (1886) i *Skály* (1887), mające kluczowe znaczenie nie tylko dla twórczości tego autora, ale i dla dalszego rozwoju czeskiej prozy historycznej. Po raz pierwszy bowiem kwestia ideowej aktualizacji i społecznego oddziaływania została przemyślana w nich do końca.

V řetěze života jsou články nynější doby spjaty s články minulosti” — stwierdzał Jirásek. „A není všechno mrtvou minulostí, co bylo. Bojovníci odešli, ale boj zůstal. Předkové naši staletí udatně zápasili, a my zdělili jejich boj. A je dobře znáti, jak bývalo za těch zápasů o svobodu národa, přesvědčení, i o samu existenci jeho¹⁰.

¹⁰ Fragment przemówienia A. Jiráská wygłoszonego 20 VIII 1911 r. w Hronovie. Zob. Z. Peřat, *Alois Jirásek*. W: *Dějiny české literatury*, díl III, Praha 1961, s. 444.

Widząc wartość prozy historycznej nie tylko w jej funkcji poznawczej, ale również w oddziaływaniu ideowym na współczesnych, pisarz za pośrednictwem obrazu artystycznego usiłował przedstawić i objaśnić całe rozległe etapy historycznego rozwoju swego narodu, głównie te, które były i pozostały nie kwestionowanym źródłem jego postępowych tradycji i w których zarazem najpełniej ujawniło się historyczne znaczenie warstw ludowych. Nie rezygnując w swych utworach z opisywania losów bohaterów indywidualnych, zarówno postaci historycznych, jak i fikcyjnych, coraz bardziej zdecydowanie przesunął punkt ciężkości swojej opowieści w kierunku jak najbardziej wiernego i zgodnego ze stanem ówczesnej wiedzy historycznej przedstawiania działania sił społecznych, wpływających na bieg wydarzeń historycznych, a zwłaszcza starał się uchwycić sens ich działania. Wypracowanie jednolitej, demokratycznej koncepcji dziejów narodu czeskiego, której konsekwencją było skupienie uwagi przede wszystkim na masach ludowych stanowiących siłę motoryczną a zarazem miarę wartości wszelkich wydarzeń historycznych, z drugiej zaś strony dalsze udoskonalanie narracji w toku intensywnej praktyki pisarskiej, pozwoliło Jiráskowi już w końcu lat osiemdziesiątych przejść do tworzenia wielkich obrazów cyklicznych z dziejów ojczystych.

W tej rozległej panoramie wydarzeń z lat dawnych nastąpiło rozwinięcie koncepcji historii Czech, sformułowanej przez F. Palackiego w monumentalnym dziele dziewiętnastowiecznej historiografii czeskiej *Dějiny národu českého v Čechách i v Moravě*, w kierunku dalszej jej demokratyzacji. Polegała ona na tym, że pisarz nie tylko przyznawał ludowi główną rolę w procesie dziejowym, ale jednocześnie oceniał wszelkie wydarzenia i biorące w nich udział postaci ze stanowiska ludowych poglądów i interesów. Dlatego też wybierał z reguły takie sytuacje i postaci, oraz w ten sposób konstruował fabułę, aby można było w sposób niemal poglądowy pokazać cały skomplikowany charakter struktury społecznej epoki, a ponadto przedstawić w możliwie szerokim ujęciu wzajemny stosunek pomiędzy siłami ludowymi a pozostałymi warstwami społecznymi. Nie było więc przypadkiem, że właśnie konflikty występujące między wspomnianymi ugrupowaniami społecznymi stanowiły najczęściej oś fabularną Jiráskowskich wielotomowych powieści-kronik. Taka postawa determinowała też jego pojęcie postaci zgodne z przekonaniem, że historię tworzą określone siły społeczne, a nie jednostki. Nie oznacza to jednak, by rezygnował z przedstawiania postaci historycznych i nie ujawniał ich roli w procesie dziejowym, zawsze jednak usiłował połączyć w sposób organiczny indywidualne losy jednostki z ogólnym obrazem wydarzeń społecznych, przez pryzmat których weryfikował wartość jej działania. *Rebus sic stantibus* nie mogło być w jego dojrzałej twórczości miejsca dla bohatera w takim rozumieniu, w jakim występuje on w romantycznej prozie historycznej od Waltera Scotta po Henryka Sienkiewicza.

Demokratyczną koncepcję Jiráska wspierała nowa wartość artystyczna

jego utworów, będąca rezultatem stosowania tego rodzaju metody i zabiegów zarówno w zakresie kompozycji, organizacji fabuły, kreowania postaci, jak i doboru środków językowo-stylistycznych, które lepiej do niej przylegały. Wszystko to w intencji pisarza miało sprzyjać nośności jego ideowego zamysłu i możliwie największej adekwatności czytelniczego odbioru. Chęć przybliżenia czytelnikowi całych epok przeszłości narodowej zmuszała Jiráskę do pisania obszernych cyklów powieściowych, co z kolei pociągało za sobą konieczność ich kompozycyjnego podziału na poszczególne pasma i węższe czasowo odcinki historyczne, które dopiero razem dawały pełny, kompleksowy obraz danej epoki i pozwalały uchwycić jej historyczny sens. Wszystkie ważne wydarzenia zostały przy tym przedstawione w nich jako wypadkowe działania sił społecznych. Ważny więc był już sam wybór owych epizodów częściowych o charakterze często lokalnym, mających stanowić kolejne ogniwa ilustrujące tezę, która pełne potwierdzenie znajdowała dopiero w ujęciu całościowym. Pisarz czynił to w taki sposób, że każdy epizod, każda scena, niezależnie od stopnia swego zindywidualizowania, demonstrowa zarazem określony rys charakterystyczny dla okresu, w jakim toczy się akcja. Dzięki takiemu zabiegowi wszystkie prezentowane przez Jiráskę zdarzenia, często drobne, nie tylko nie zacierają obrazu epoki, lecz każde z nich czyni go wyraźniejszym i bardziej zrozumiałym. To samo dotyczy rysunku postaci, który również podporządkowany został szerszemu zamysłowi twórcy. Krytyka czeska zarówno współczesna jak i późniejsza, zarzucała nieraz Jiráskowi, że jego postaci historyczne nie posiadają dostatecznej głębi psychologicznej. Zarzuty te należy tłumaczyć tym, że pisarz kreował w taki sposób bohaterów swoich utworów, by nie tracąc cech swojej osobowości, typizowały jednocześnie epokę, tzn. aby były nosicielami nie tylko własnego, indywidualnego losu, ale i historycznego toku zdarzeniowego. Ten cel osiągał bardziej za pomocą opisu działania postaci niż przez rozumiany tradycyjny rysunek psychologiczny, stosowany przez niego tylko w takim stopniu, by nie zagubić ich wiarygodności historycznej i prawdziwości artystycznej. Nie rezygnował więc z charakterystyki bezpośredniej, polegającej w znacznej mierze na opisie cech zewnętrznych, co notabene było zjawiskiem dość typowym dla ówczesnego stadium realizmu czeskiego, jednakże cechy wewnętrzne swoich bohaterów historycznych ujawniał głównie przez ich działanie. Stosowanie tego rodzaju charakterystyki pośredniej pozwoliło mu uniknąć nie tylko ich uproszczenia i spłylenia, ale przy zachowaniu właściwej miary w kreśleniu rysów indywidualnych utrwalić ich również niejednokrotnie w świadomości współczesnych i potomnych w stworzonej przez siebie postaci¹¹.

Dominantą prozy historycznej Jirásky stanowi zdarzenie. Stąd też ogromną

¹¹ Przykładem tego może być postać króla Wacława IV z trylogii *Mezi proudy* czy Jana Sladkiego Koziny z powieści *Psohlavci*.

wagę przywiązywał do narracji, łączącej w jeden szeroki nurt epicki zarówno wielkie sceny historyczne, jak i wydarzenia drobne, opis środowiska i postaci. Niezależnie od tego, jakim posługuje się w niej tonem, a rejestr ich jest znaczny, od niemal idyllicznej nastrojowości po brzmienia tragiczne, od humoru po patos, zawsze towarzyszy jego opowieści tendencja do obiektywizacji i pogładowości w przedstawianiu zdarzeń i biorących w nich udział postaci. Pisarz potrafił przy tym ewokować jeśli nie wszystkie, to w każdym razie wiele elementów dawnej rzeczywistości społecznej równocześnie, pokazując je w ich wzajemnej zależności oraz sposobie funkcjonowania w całości kulturowej, co w powieści historycznej ubiegłego wieku było zjawiskiem rzadko spotykanym. W tworzeniu wizji czasów minionych z całym ich kolorytem, wizji, która w niejednym przypadku nabierała wręcz zmysłowej konkretności, pomocny był mu w wybitnym stopniu talent malarza. Malarskie widzenie świata, które i pracę historyka-beletrysty kazało mu oceniać jako tworzenie *sui generis* literackiego „malowidła”, dodało wiele barwy jego monumentalnym freskom historycznym.

Jirásek, zwolennik metody realistycznej, zdawał sobie niewątpliwie sprawę z niebezpieczeństwa, na jakie jest ona narażona w uprawianym przez niego gatunku. „W porównaniu z utworami współczesnymi — pisze W. Nawrocki — wykazywano (w drugiej połowie XIX w.) nieuchronny konserwatyzm i anachronizm powieści historycznej, oskarżając ją o fałszowanie historii przez stosowanie fikcji historycznej, co tym samym redukowało do minimum jej pozaartystyczne, wychowawczo-patriotyczne powołania”¹². Ten sam autor przypomina też, że „nie bez znaczenia w formowaniu negatywnej opinii o powieści historycznej były sugestie wybitnych krytyków europejskich — Hipolita Taine’a i Jerzego Brandesa, którzy odrzucali ten twór gatunkowy jako wewnętrznie sprzeczny i hybrydyczny”¹³. Stanowisko takie podzielała również część krytyki czeskiej. Autor *Temna* reagował na te zarzuty przede wszystkim przeprowadzając gruntowne studia nad materiałem historycznym, mającym stać się przedmiotem literackiego opracowania. W stadium przygotowawczym nierzadko sięgał po materiały źródłowe. Wyzyskiwał je jednak w miarę swobodnie, dokonując pewnych ich przekształceń zgodnie ze swymi założeniami popartymi świadomością, iż jako obdarzony fantazją twórca dzieła artystycznego, a nie autor dokumentu historycznego, ma do tego pełne prawo.

Zmiany, jakie dzięki gruntownie przemyślanej i konsekwentnie przez Jiráskę realizowanej koncepcji nowej prozy historycznej dokonały się w tym gatunku, sytuując go w całkowicie odmiennej perspektywie rozwojowej¹⁴,

¹² Ibid., s. 235.

¹³ Ibid.

¹⁴ Por. W. Nawrocki, *Komentarze*, op. cit., s. 235.

widoczne są również w warstwie językowo-stylistycznej jego utworów. Były one adresowane do bardzo szerokiego kręgu odbiorców, co narzucało konieczność pisania językiem możliwie najbardziej dla nich dostępnym. Był to zresztą postulat stawiany nowoczesnej prozie czeskiej od samych niemal jej początków. Dlatego pisarz świadomie łączył w swych utworach współczesny język literacki z pierwiastkami mowy potocznej. Archaizmami, głównie leksykalnymi, czerpanymi najczęściej z wyzyskiwanych przez siebie źródeł historycznych, posługiwał się w miarę, najczęściej wtedy, kiedy przyczyniały się one do lepszego oddania całościowego obrazu opisywanej epoki. Z biegiem czasu zresztą coraz bardziej ograniczał zakres ich użycia; redukowane były zwłaszcza w zakresie składni, w obawie, jak można przypuszczać, przed naruszeniem płynności toku narracji. Dzięki temu język jego powieści sukcesywnie wyzbywał się zabarwienia archaizującego i zbliżał się do normy współczesnej. Dialektem posługiwał się równie oszczędnie, stosując go liczniej, szczególnie w mowie niezależnej, w niektórych tylko utworach, w celu uzyskania wyższego stopnia autentyczności lokalnego kolorytu¹⁵. Rzadko na ogół w jego utworach pojawiała się metafora.

Proza historyczna A. Jiráskowa powstająca w szerokiej rozpiętości czasowej od końca lat siedemdziesiątych XIX w. do początku lat dwudziestych wieku XX dawała społeczeństwu czeskiemu w latach jego gwałtownej dyferencjacji klasowej krzepiący przykład siły, wyprowadzanej z postępowych tradycji narodu. Nasycona idealami humanistycznymi i demokratycznymi, ewokująca rozległe obszary dziejów ojczystych, wywierała ogromny wpływ nie tylko w tym czasie, ale i później, na kształtowanie czeskiej świadomości historycznej. W sferze poszukiwań i osiągnięć artystycznych była w niejednym ukoronowaniem tradycji odrodzeniowych opowieści dla ludu, ale oznaczała zarazem ważny krok na drodze do stworzenia w literaturze czeskiej paraleli europejskiej historycznej prozy realistycznej.

ЯН ДУТКОВСКИ

КОНЦЕПЦИЯ ИРАСКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

Резюме

Концепция Ираска родной истории формировалась в последние десятилетия XIX в. и проявилась в беллетристической форме, притом не только в отношении мотивировки, но также в способах ее осуществления. Новый этап общественного развития поставил в это

¹⁵ Na przykład w powieści *Psohlavci*, w której posługiwał się dialektem chodzkiem, lub w tetralogii *U nás*, gdzie wyzyskiwał mowę okolic rodzinnego Hronova, położonego w Czechach północno-wschodnich.

время перед исторической прозой другие задачи и обязанности. Самая главная задача сводилась к поддержке связи современности с прошлым с помощью исторического примера. Ирасек пытался своими художественными произведениями представить и объяснить целые этапы исторического развития своего народа, в первую очередь такие, в которых без всякого сомнения таились источники прогрессивной традиции и в которых полнее всего проявилось историческое значение народных масс. Следовательно, Ирасек сводил значение исторической прозы не только к ее познавательной ценности, но также к идейному влиянию на современников. Однородная, демократическая концепция истории чешского народа разрешила писателю создать большие циклические картины родной истории. Историческая гуманистическая проза Ираска сыграла огромную роль в формировании чешского исторического сознания.

JIRÁSEK'S CONCEPTION OF HISTORICAL PROSE

by

JAN DUTKOWSKI

Summary

Jirásek conception of native history, arising in the last decades of the nineteenth century, expressed in the novelized form obtains distinct outlines both in the sphere of motivation as well as in the manner of realization. A new stage of social development imposed on historical prose at that time different tasks and duties. The most important was to maintain ties between the present and the past by means of an example taken from history. Viewing the value of historical prose not only in its cognitive function but also in its ideological influence on people of that time, Jirásek tried to present and explain by mean of artistic images whole stage of historical development of his nation, mainly those which were an unchallenged source of his progressive traditions and in which most fully was manifested the historical significance of the working classes. Working out of a uniform, democratic conception of the history of the Czech nation made it possible for the writer to create large cyclical pictures of the native history. Historical prose of Jirásek, filled with humanistic ideals exerted a great influence on the formation of Czech historical consciousness.